

Muhel Gábor

A hagyományvesztés identitásformáló szerepe József Attila művészetbölcseletének kialakításában

„Csak az olvassa versemet, / ki ismer engem és szeret...”

(József Attila)

József Attila életének viszontagságairól és ezek költészetére gyakorolt hatásáról számos tanulmány és monográfia született. Ezek alapján megállapítást nyert, hogy „poétikai szempontból négy jelentősebb beszédmódot lehet József Attila életművében elkülöníteni, s mindegyik mögött egy sajátos retorikai stratégia, egyfajta önolvasási és létolvasási eljárás áll. Először a szimbolikus beszédmódban kezdett írni, majd ezt szimbolikus-avantgárd poétika követte. Harmadik periódusa tárgyias költészet, amely egy sajátos metonimikus mechanizmust épít fel, a tárgy és a szubjektum kozmológiájára épül, de a metonímiát vagy metaforikus, vagy allegorikus gesztus kerekíti le. Végül a vallomásos beszéd vált uralkodóvá, és ebben meghatározó szerepet játszik a tárgyias költészetben is felbukkanó allegória.”¹ Arról is esett már szó, hogy miképpen válhatott a biográfiában gyökerező hiány hatékony művészi alkotóerővé József Attila életművében. A hiány teremtő ereje ugyanis létrehozott egy olyan koherens és összefüggő költői kifejezőmódot, ami nem ritkán az emberiség archaikus-atavisztikus tudáskészletéből eredő kulturális jelképek, motívumok és szimbólumok formájában nyilatkozik meg a költői nyelvhasználatban.² Ez az alkotói attitűd József Attila verseiben (mint önálló világban) úgy működött, hogy kicsiben megismételte a nyelvteremtő ember világteremtő aktusát és formateremtő képességét. (Ezen elképzelést a költő az 1920-as évek végén több cikkében teoretikusan is megfogalmazta.)

Bármennyire is meghatározóak voltak azonban az életrajzi tényezők a költői identitás szempontjából, József Attila társadalmi helyzete és gyermekkori traumái egyáltalán nem számítottak egyedinek a korban. A különbségek ezért sokkal inkább a költő átlagon felüli érzékenységgel és lelki alkatával magyarázhatók. Darvas József írja, hogy „a külvárosi kisgyermek, félig árván itt maradván, elkerült egy nyomorúsággal teli tisztántúli faluba, szegény mezei napszámos családhoz, lelencnek, nevelt fiúnak – talán ott és akkor kezdődött igazán az az út, amely harminc esztendővel később, egy december eleji, nyirkos estén a balatonszárszói vasútállomáson végződött, egy cammogó tehervonat kerekei alatt. Az anyjától, a családtól elszakadt gyerek nyiladozó értelme a falusi szegénység rideg törvényei előtt tárulkozott meg először. Fiatal lelkébe örökre, kitörölhetetlenül beleivódtak az otthoni évek élményei: az évszázados

1 Bókay Antal: *Poétikai beszédmódok József Attila költészetében*. In: *Testet öltött érv*. Az értekező József Attila. (Szerk. Tverdota György és Veres András) Balassi. Bp. 2003. 12.

2 Erről bővebben lásd e munka szerzőjének „Kétes létben a bizonyosság.” *A hiány teremtő ereje József Attila életművében* című írását. Megjelent: *Comitatus*, 2013/4. (<http://comitatusfolyoirat.blogspot.com/2013/04/ketes-ltben-bizonyosság-hiany-teremto.html>); *Holnap Irodalmi és Kulturális Magazin*, 2013/4. (http://holnapmagazin.hu/articles.php?article_id=14624). Ugyanezen a címen közlésre került a *Comitatus* folyóirat hasábjain nyomtatásban is (= 2013/4. sz. 8=17.), valamint rövidített változatban a *Kultúra&Kritika* honlapján ugyanebben a hónapban (= <http://www.kuk.hu/hu/content/ketes-ltben-bizonyosság>).

magyar szegénység magába zárt világa, mely testiek tekintetében csak a mától a holnapig elegendő kenyér vágyáig engedte elnyújtózni az embereket, lelkiek dolgában pedig olyan szűk határt szabott nekik, hogy például őt soha nem szólították Attilának, hanem egyszerűen csak Pistának, mert már ebben a szakatlan néoben is valami számukra tilalmas előkelősködés ízeit érezték meg. [...] Ennek a sorsnak elkötelező élményei elkísérték őt egész életén keresztül. [...] Így történt, hogy amikor erről az »új népről, másfajta rajról« kezdett komor zengésű, kemény énekeket mondani a munkásságról – nemcsak ennek a társadalmi osztálynak vágyait s akaratát fogalmazta meg, hanem az egész évszázados, ősi magyar szegénységét.³ Ebből a szempontból kiemelten fontos, hogy az a hagyomány, amibe az ember szocializálódik, „elsődleges az egyéni gondolkodáshoz képest. Az ember beleszületik egy tradícióba, s attól fogva intellektuális sorsa szinte meg van írva. A legalapvetőbb kérdéseket a tradíció maga megválaszolja, s egyúttal meghatározza azoknak a kérdéseknek a körét is, amelyeket érdemes egyáltalán feltenni. Az egyéni cselekvések, az intellektuális teljesítmények, a történelem menete, a jó és a rossz, a szép és a csúf stb. csak a tradíció vonatkoztatási rendszerén belül bírnak értelemmel és jelentőséggel. De a tradíció egyúttal börtön is, melyből nem lehet kitörni.”⁴ Ha tehát az ember valamilyen okból kikerül ebből a hagyományból, akkor általában elveszíti a biztonságérzetét is, ami rendszererint belső feszültséghez és szorongáshoz vezet.⁵ Van azonban egy fontos hozadéka is: a kívülre kerülés lehetőséget ad arra, hogy több, egymással gyakran szembenálló, polemizáló tradícióval ismerkedjen meg, ami többek között azért is hasznos, mert sokkal nagyobb rálátás nyílik ezekre a benne élők nézőpontjához képest. A tradíciók ugyanis – mint Feyerabend mondja – csak egymás segítségével leírhatók, összevethetők és átláthatók.⁶ Mindez József Attila esetében azt is jelenti, hogy „ha legszemélyesebb élményeiről ír is, a teljes emberi léttel – illetve hiányával – néz szembe, s megfordítva: például amikor osztálya egészének történelmi-társadalmi létét igyekszik átélni, az éppen olyan személyes élményeként jelenik meg, mint a gyermekkorban elszenvedett verések emléke, szeretetlensége, árvasága. A személyes sors egy-egy mozzanata így szimbolikussá válik költészetében, mint ahogy a sorsszerű-személyestől a társadalmiig ível a gyermekmotívum újra- és újrajrása, a felnőtttség keresése és vállalása, vagy az újrászületés-újrateremtődés gondolata, az »új világ« motívuma.”⁷

Ne feledjük azonban, hogy a hagyományvesztés eredménye többnyire egy egyedi gondolati szerkezet, hiszen minden tradícióvesztés más és más. Már Lengyel András is rámutatott, hogy „József Attila gondolkodásának specifikumát is az ő egyedi – sajátos szociológiai inkongruenciaként leírható – élethelyzetté alakulása teremtette meg. E folyamatban minden jel szerint, első fázisban Makai Ödönnek jutott a kulcsszerep.”⁸ A következő fázis a Vágó Márta-

3 Darvas József: *Emlékbeszéd József Attiláról.* = Kelet Népe, 1939. dec. 15. 10.

4 Forrai Gábor: *Paul Feyerabend (1924–1994).* = Replika, 13–14. sz. 11.

5 „Amikor a hagyomány-értelem kontinuitása földcsuszamlásszerű töréseket szenved, amikor az áthagyományozottak értelemvesztése, kiüresedése, talajtalanná válása egyre általánosabb tapasztalattá válik, természetesen tör felszínre a múlttal való kritikai szembenézés igénye.” (In: Nyíró Miklós (szerk.): *Filozófia mint de(kon)strukció.* Heidegger és Derrida. L'Harmattan. Bp. 2009)

6 Forrai Gábor: i. m. 11. József Attila saját szociális tradícióvesztésére így emlékezik vissza 1936 májusában az Átmentem a Párisba című önanalizáló szövegében, amikor a nővére férjénél töltött időszakot eleveníti fel: „lényegében fogalmam sincs arról, hogy mi történt velem a Makaiéknál – nekem volt azelőtt egy valamennyire valóságos világom, ebből kiestem a Makaiéknál, s nem jött helyébe másik”. (In: Horváth Iván – Tverdota György: *„Miért fáj ma is.”* Az ismeretlen József Attila. Bp. 1992. 391.)

7 Szigeti Lajos Sándor: *Hiánytudat és teljességigény József Attila költészetében.* In: *„A mindenséggel mérd magad!”* Tanulmányok József Attiláról. (Szerk. B. Csáky Edit.) Akadémiai. Bp. 1983. 88.

8 Lengyel András: Az „elrejtőzött világegész” keresése. József Attila gondolkodói alkatáról. In: Szigeti Lajos Sándor (szerk.): *„Modernnek kell lenni mindenestül”* (?) Irodalom, értelmezés, történetiség. Modern Magyar Irodalmi Tanszék. JATE Press. Szeged. 1996. 193.

szerelem, hiszen „Vágó Márta környezete intellektuális rivalizálásra készítette, önmaga előtt is igazolnia kellett, hogy intellektuálisan egyenrangú a Kecskeméti testőrekkal, vagy Mannheimmel, s ezért – korábbi filozófia iránti érdeklődését kiteljesítve – beállítódottsága elméleti megalapozására, teoretikus önmeghatározására törekedett [kiemelés tőlem: M. G.]”⁹ Jól mutatja ezt a költő Vágó Mártához írt 1928. október 10-i levele, amiben szintén ez az igény fogalmazódik meg: „[...]és más nem is segít, csak a makulátlan idealista filozófia-metafizika a szellemiekben és a tiszta erkölcsiség a lelkiekben. És akkor segített az ember a legtöbbet, ha mint egyén azt mondhatja – tégy úgy, mint én, gondolkozz a gondolatért, szeress a szeretetért, költs a költészetért – és egy emberérettel közelebb van a jószág és a szolidaritás teljessége mindenki számára.”¹⁰ Sokatmondó az is, amit néhány héttel korábban, szeptember 30-án írt szintén Mártának: „Ami kívül hiányzik a világból, azt az ember belül, önmagában kell megteremtse, mert máskülönben elpusztul.”¹¹ Meglehető azonban, hogy öt évvel korábban, az 1923-ban született és Juhász Gyulának ajánlott *A Kozmosz éneke* című szonettkoszorúját szintén ezzel a gondolattal kezdi: „Külön világot alkotok magam. / Mert mint baktériumnak csepp is tenger, / Idegen, messi bolygó minden ember, / Kinek csak álma, vágya, gondja van.” E korai versében nem kizárólag irodalmi mintákat és filozófiai toposzokat követ a költő, hanem arra a magánytudatra reflektál, ami már az alig néhány éve verselő fiúban igen erős: „Egyedül fogok én állni a világon, / Egyedül, egyedül, nem lesz soha párom. / [...] S nem fog borulni rám senkise sírva, / Ha majd távozom az örök-néma sírba” (*Magány* – 1921). Ebből is látszik, hogy József Attilát már ekkor foglalkoztatta az egzisztencia és a kozmikus, genetikus eredet problémája, valamint az ontogenezis és a filogenezis közötti lehetséges kapcsolat, s ezen elmékedett még 1928-ban is, amit az összejtmotívum és az alábbi Mártának írt levélrészlet is tanúsít: „Nem éltém-e át már születésem előtt a fajok evolúcióját az amőbától, és huszonhárom és fél évemmel az egész emberiség történelmét?”¹² (Ez a gondolat évekkel később *A Dunánál* soraiban köszön vissza.) A költői *oeuvre* áttekintésében előre haladva, azt találjuk, hogy kozmikus képpel fejeződik ki az elhagyatottság és társatlanság az 1933-as *Reménytelenül*ben is: „A semmi ágán ül szívem, / Kis teste hangtalan vacog, / Köréje gyűlnek szelíden / s nézik, nézik a csillagok.” Három évvel később, 1936-ban veti papírra *Ki-be ugrál...* című versét, mely szubjektumelméleti szempontból sem lényegtelen: „Gondoljátok meg: ezen a világon / nincs senkim, semmim. S mit úgy hívtam: én, / az sincsen.” Aligha tekinthető kizárólagosan költői túlzásnak a *Nem emel föl* kijelentése sem: „Nem emel föl már senki sem, / belenehezültem a sárba. / Fogadj fiadnak, Istenem, / hogy ne legyenek kegyetlen árva.” Árulkodók az ugyanebben az évben írt és a *Szép Szó*ban megjelent

9 Lengyel András: i. m. 196.

10 Vágó Márta: *József Attila*. Szépirodalmi. Bp. 1975. 159–160.

11 József Attila válogatott levelezése. (Sajtó alá rendezte és jegyeztelte: Fehér Erzsébet.) Akadémiai. Bp. 1976. 197.

12 Idézi: Tverdota György: *József Attila nyelvészlete I.* A névvarázstól a költői névhasználatig. = ItK. 1985/3. 290. Itt további adalék található az ontogenezis és a filogenezis analógiájával kapcsolatban. Megjegyzés: Haeckel *A teremtés természetrajza* (1868) című könyvében már utalt rá, hogy „az egyedfejlődés megismétli a törzsfjlődést”. A motívum felbukkan az 1936. október 23-án, Gyömrői Edítchez írt *...Aki szeretni gyáva vagy* című vers utolsó két sorában is: „Egykor egy sejt a tengerben kikelt, / hadd jusson el már örökös öledhez!” Emellett érdekes összevetni azzal, hogy a *Szép Szó* József Attila-émlékszámban Móricz Zsigmond a költővel való hódmezővásárhelyi találkozásukat felidézve is említést tesz a gondolatról: „Az emberiség legnagyobb problémája az »ős születés«. az, hogy nemzheti-e a sejt önmagát? az agy megérintetlenül új gondolat? az egyéniség megválthatja-e, megfordíthatja-e, új útra viheti-e saját valóját?” (In: Móricz Zsigmond: *Nagyon fáj. Az egyetlen teher: az Élet*. József Attila emlékeztet magamra. In: *Szép Szó*. József Attila-émlékszám. 1938/1–2. sz. Hasonmás kiadás. Szépirodalmi. Bp. 1987. 27.) Itt jegyezzük meg, hogy a József Attila Társaság és a Petőfi Irodalmi Múzeum 2015. szeptember 24–26. között háromnapos konferenciát szervezett Leányfalun József Attila és Móricz Zsigmond kapcsolatáról, ahol többek között erről a szövegről is szó esett.

Kész a leltár sorai is: „Magamban bíztam eleitől fogva”, majd az 1937 novemberében született *Éne, hát megeltem hazámat* című versében még egyértelműbben fogalmaz: „Egyedül voltam én sokáig. / Majd eljöttek hozzám sokan. / Magad vagy, mondották; bár velük / voltam volna én boldogan.” A példák száma sokáig szaporítható, ezt a néhányat is csak azért tartottuk fontosnak kiemelni, mert jól mutatják, hogy a többszörös hagyományvesztésen átesett költő identitástudata az évek során a magánmotívum függvényében is lényeges változásokon ment keresztül.¹³ Ennek tükrében még érthetőbbé válnak Ignóus Pál szavai, aki a *Szép Szó* József Attila-émlékszámba írt memoárjában külön kitért a költő komoly ismeretelméleti érdeklődésére, s úgy jellemezte József Attilát, hogy valójában „minden »rendszer« izgatta, minden jelenség rejtvényként meredt eléje, amelyre fogalmazást és magyarázatot kell találnia. A világegyetem személyes ügye volt; s személyes sérelme, szégyene és kiheverhetetlen kudarca, hogy nem talált »rendszert«, képletet, mely vele való viszonyát kielégítően, biztonságot adóan megoilágitaná. Nem tudom, mi tombolt benne erősebben: a tudás, az intellektuális biztonság e lírai vágya-e, vagy pedig a szeretet, melyben, tán éppen végzetes magányossága miatt, minden porcikájával fel akart oldódni. Dühöngve követelte a szeretetet, fogszikorgatva hajszolta magát is a szeretetbe.”¹⁴

A biográfiai vonatkozásokon túlmenően azonban az a tény, hogy József Attila teljeségigénye a hiány univerzális méretűre tágulása mentén jól értelmezhető, művészetbölcseletének alakulása szempontjából sem mellékes.¹⁵ Nádass József emlékei szerint 1925-ös bécsi találkozásuk alkalmával József Attila még „valahogy így beszélt: A rím és a ritmus ugyanúgy hozzátartozik az élmény kifejezéséhez, ahogyan az alany és állítmány a gondolatéhoz. Nem kényszer és nem kötés a »kötött forma«, csak szigorúbb, pontosabb forma. A vers ritmusát és rímeit a vers anyaga szüli s az élmény, a kifejezésre váró nyersanyag szerint változik. Tökéletesen igaz, hogy az olyan vers, amelyben előbb születik a rím, a ritmus, a versmérték és a mondanivaló ehhez igazodik, értelmetlen játék. Érthető, hogy e sportszerű verselés ellen a költő fellázadt és a számomra rímtelenül verset írni nehezebb és nagyobb erőszak, mint rímmel, versmértékkel. Rímmel, ritmussal segíték magamon, velük teszem teljessé a kifejezést. Én így vagyok hű önmagamhoz, mert a magam kifejezési formájához ragaszkodom. A formabontók tévedése ott van, hogy a formát tagadják, holott csak egy bizonyos, tartalmátvesztett, immár csak virtuozításra alkalmas forma érett meg a pusztulásra. A tévedés ugyanaz, mintha a társadalmat, mint olyant, tagadnók egy bizonyos társadalmi forma helyett. Az én verselésemnek látszólagos játszi könnyedsége nem azonos a játékos, a könnyelmű verseléssel. Nem akarok se csicseregni, mint a kismadár se tilinkózni, mint a pásztor – de olyan őszinte, érzelemdiktálta verseket akarok énekelni, amilyen őszintén a madár és a tilinkó szól. Ugyanakkor formában és tartalomban tökéletes, magamat kifejező

13 Tverdota György szintén rámutatott, hogy nem húzható éles határ a költő fiatalkori és kései költészete közé, s „ha van vízválasztó az érett korszak korábbi időselete és a kései költészet között, akkor ezt a bűn témájának fordulatszerű előterbe kerülésében [...] jelölhetjük meg”. (In: Tverdota György: *Zord bűnös vagyok, azt hiszem*. Pro Pannónia. Pécs. 2010. 10.)

14 Ignóus Pál: *Költő és a halál*. = Szép Szó. József Attila-émlékszám. 1938/1–2. sz. (Hasonmás kiadás) Szépirodalmi. Bp. 1987. 59.

15 Bori Imre 1962-es tanulmányában az aktuális társadalmi és politikai viszonyokból kiemelve „létfilozófiai felismerések” megfogalmazójaként és az elidegenedtség korszerű kifejezőjeként mutatja be a költőt. Mint írja: „Meglepő, hogy mennyi azonos gondolat van József Attila szemlélete és a háborús, valamint a háború utáni, ún. egzisztencialista filozófia áramlatok között, elsősorban életérzésben, az egyénnek a világhoz – melyben élni adódott – való viszonyában. Amikor, a maga léte foglalkoztatja, a szó legszorosabb értelmében is egzisztencialista – Kafka és Camus testvére, szellemi rokona.” (In: Bori Imre: *A „semmi ágán”* = Híd, 1962/12. sz. 1115. = http://adattar.vmmi.org/cikkek/8122/hid_1962_12_08_bori.pdf)

költeményt akarok írni. Ez annyira fog különbözni a madárcsicsergéstől és a tilinkótól, amennyire mi különbözünk és komplikáltabbak vagyunk az ágon ülő madaraknál és a becsületes, de primitív pásztornépeknél. Nem hiszek abban, hogy a komplikáltabb élményt, gondolatot és lelket ne lehessen tökéletes, versszerű költeményben kifejezni, különösen akkor, ha a vers szerves egészként születik és nem úgy hat, mintha – szerkesztették volna. Így és csakis így szabad költeményt írni, rímmel és mértékkel – minden egyéb rimes írás, esetleg vers, de nem költemény...¹⁶ Vizi Albert Vásárhelyen című írásában viszont így emlékszik arra, hogy 1929 nyarán már miképpen vélekedett a versírásról: „Ma a valóságot kell megírni egyszerű, tiszta, egyértelmű, s éppen ezért szép és harcos szavakkal, hogy mindenki megértse. Mert nekünk a nép számára kell írni. Sokat beszélt a vers kialakításáról is. A verset, csakúgy mint a magzatot, ki kell hordani, mondotta többször. Nem szabad a mondanivaló megfogalmazásakor azonnal papírt és ceruzát fogni. Először érlelni kell magunkban. Ízlelgetni az egyes szavakat és formálni a vers képeit és ritmusát. A vers műalkotás, úgy kell tehát készülnie, mint a festménynek vagy a szobornak. [...] Mi a szerepe az ihletnek a versírásban? – kérdeztem tőle. Az ihlet cselekvés – mondotta – és arra irányul, hogy az előttünk levő valóságból, amely időtlen örökkévalóság, lecsíp egy darabot, és azt önmagába visszatérő görbévé, határolt végtelenséggé alakítja. Ezzel kapcsolatban sosem felejttem el a kotlós hasonlatát. Az ihlet kiragad egy részt, egy elemet a valóságból, megnöveszti azt és eltakarja vele a valóság többi részét. Az ihlet által teljes valósággá növesztett valóságélem úgy fűdi el a valóság többi, meg nem nőtt részét, mint a kotlóstyúk a csibét. Attila igazságát Adyval támasztottuk alá, akiről tudjuk, hogy némelyik versét valóban úgy hordta ki, a szó szoros értelmében. De Attila – bár igazat adott nekünk mindig – Arany Jánosra hivatkozott, akit nagyon szeretett, és igazi mesterének tekintett, s vele igazolta állításait. [...] Sokszor magyarázgatta, hogy még a legegyszerűbb versei sem születtek csak úgy spontán, önmaguktól. Mindig tudatosan, az ízlés és az elme megfeszített munkájának közös eredményeként nyerték el végső alakjukat. Minden versével kapcsolatban órákon át tudta elemezni az abba lecsapolt bonyolult nyelvi, ritmikai, testi és világnézeti folyamatokat.”¹⁷ Ehhez képest Kodolányi János a költő vitatkozóhajlamát emeli ki. Az író már a húszas évek elején, Pestre költözése után találkozott a fiatal József Attilával, akinél csupán hat évvel volt idősebb. Jóllehet, először a nevét hallotta és a versét olvasta, amikor egy társaság folyóirat-alapításra gyűlt össze, de csakhamar személyesen is megismerkedett vele. Szerkesztőségekben, irodalmi összejöveteleken, kávéházakban találkoztak, a Japán Kávéház sarkában sokat sakkoztak. Mindketten tagjai voltak az 1925-ben alakult, a magyar falu szociális viszonyainak föltárását programjába tűző Bartha Miklós Társaságnak, ahonnan 1930-ban a mozgalomban csalódva ugyancsak együtt léptek ki közös nyilatkozatot téve. Kodolányi az 1932-ben alakult Írók Gazdasági Egyesületének (IGE) kezdeményezője, egyik titkára, majd főtitkára, később társelnöke. Az IGE által rendezett találkozókön, 1932-ben a balatoni íróhéten és az 1933-as lillafüredi írótalálkozón mindketten részt vettek, azokon egymással is, az íróársakkal is sokat vitatkoztak. A költő halála utáni évben, 1938-ban jelent meg a *József Attila összes versei és válogatott írásai* című kötet Németh Andor szerkesztésében és utószavával, s ez a könyv alkalmat adott Kodolányinak, hogy a *Magyar Élet* 1938. szeptemberi számában fölidézzé emlékeit és méltassa József Attila költészetét.¹⁸ „Közéről és jól ismertem őt” – írja, majd visszaemlékezik első találkozásukra. Felidézi „Attilát az IGE Balatoni Íróhétén éjjelnappal vitatkozva”, s személyiségében a másokkal és önmagával is állandóan vitatkozó ember vonását emeli ki: „József Attila, külsőleg szélsőradikális és könyörtelen forradalmár, belül

16 Nádass József: *József Attila és a versforma.* = Szép Szó. József Attila-emlékszám 1938/1–2. sz. (Hasonmás kiadás: Szépirodalmi. 1987, 119–121.)

17 Vizi Albert: *Vásárhelyen.* In: *József Attila Emlékkönyv.* (Szerk. Szabolcsi Miklós) Szépirodalmi. Bp., 1957, 236.

18 Kodolányi János: *József Attiláról.* = *Magyar Élet*, 1938/9. sz. 10–12.

azonban magányos, árva, beteg gyermek, éjt nappallá téve tudott vitatkozni. [...] Míg lassan megvilágosodott előttem a rendszere, s rá nem jöttem, hogy Attila önmagával vitázik, viaskodik, önmaga legbelsőbb énjében szeretne rendet, áttekintést teremteni és a sok egymás hegyére-hátára halmozott észérvo, mellyel társadalompolitikai nézeteit támogatja, nem egyéb, mint kétségbeesett kapkodás valami szilárd fogódzó után mely kiemelhetné a maga zűrzavarából és reménytelenségéből.”¹⁹

Tudjuk, hogy József Attila igen korán, szinte gyerekfejjel kezdett filozófiai és művészetelméleti kérdéseken gondolkodni, amit az 1923 decemberében Galamb Ödönhöz intézett levele is bizonyít.²⁰ Később, 1924-ben Szegeden már elsőéves egyetemistaként tanult filozófiát, hisz „nyilván régóta izgatták a lét és nemlét, egyén és közösség, Én és Nem-Én kérdései, s gondolati-lélektani alkata is az intellektualitás, a tűnődés, az okoskodás felé vitte. Ezt az érdeklődést és ezt a hajlamot fokozhatták fel Bartók György anyagot, eszmélkedési alapot adó előadásai. Megállapításai egyike-másika »talpra állítva« visszatér a későbbi József Attilánál, amikor például a »szemléleti világegészről« szól. Mert csakhamar egyéni fejlődésében is megismételte az általánost: átalakította a marxizmus szellemében, átdolgozta a maga számára a Szegeden hallottakat.”²¹ Szabolcsi Miklós monográfiájából ismert, hogy ebben az időben „filozófiát, lélektant Bartók György professzor adott elő. E félévi előadásai közül az erkölcsfilozófiáról szólót nem sokkal később megjelentette. Ebből s más ekkoriban publikált műveiből következtethetünk előadásaira. Az erkölcsfilozófia története filozófiatörténeti előadás volt, s Bartók erős-fideista szemlélet alapján tanított. Philosophiai gyakorlatok címen valószínűleg azt ismertette, amit A Philosophia lényege című műben kifejtett. Böhm Károly tanítványa volt, alapjában szubjektív idealista filozófus, aki azonban mestere még a századvégi Comte és Hegel indítása helyett teljesen a Fichte-indítást vállalta, s a kor nyomására még konzervatívabb lett.”²² Tanításait hozzávetőlegesen így foglalhatni össze: „A filozófia egyetemes szemlélet, amelynek végső célja fokról fokra, időről időre megalkotni és létesíteni azt a totalitásban, amelyben Én és Nem-Én fonódnak össze tömör Egésszé.”²³ Kétségtelen, hogy ezek a stúdiумok nem múltak el nyomtalanul. Évekkel később ugyanis a költő – a művészet metafizikai hátterét kutatva – közvetve számos olyan civilizációs körtünetre is reagált, ami a 20. század első harmadára az európai kultúrkör egészének alaphangulatát meghatározta.²⁴ Mivel a múlt század első felében (de már a 19. században is) megkérdőjeleződött számos olyan tétel és elmélet, amit évszázadokig abszolútnak és megváltoztathatatlanak hittünk, s világlátásunk hagyományos pillérei alapjaiban megrendültek. A világról, a megismerésről és a nyelvről alkotott hagyományos képünk a végletekig relativizálódott,

19 Kortársak József Attiláról. II. kötet. 1938–1941. Új Magyar Múzeum. (Szerk. Bokor László. Sajtó alá rendezte és jegyzetelte: Tverdota György) Akadémiai, Bp., 1987, 1178–1179.

20 József Attila válogatott levelezése. (Sajtó alá rendezte és jegyzetelte: Fehér Erzsébet.) Akadémiai. Bp. 1976. 42–44.

21 Szabolcsi Miklós: *Érik a fény*. József Attila élete és pályája. 1923–1927. Akadémiai, Bp., 1977, 62.

22 Szabolcsi Miklós: i. m. 61.

23 Bartók György: *A philosophia lényege*. Szeged, 1924, 113. Ld. még: Bartók György: *Az erkölcsfilozófia története*. 1. Az erkölcsi értékeszme története a görög philosophiában. Szeged, 1926.

24 Agárdi Péter is azon az állásponton van, hogy „József Attila univerzuma és a mai világ univerzális jelenségei, kihívásai, illetve korunk és kultúránk tudományos reflektáltságú szemantikai univerzuma meghökkentően sok vonatkozásban feleltethetők meg egymásnak.” (In. Agárdi Péter: *A tudományos értelmezés ütközéspontjai*. In. Uő: *József Attila, a közös ihlet*. (Egy irodalmi centenáriум tükré és anatómiája.) Napvilág. Bp. 2010. 174.)

s az így keletkezett ismeretelméleti válság kozmikus méreteket öltött.²⁵ Többek között ezért is lehetett néhány évtizeddel később annyira népszerű a Derrida nevéhez fűződő dekonstrukció elmélete, hisz a francia filozófus éppen a struktúra, a rend, a forma, valamint a hozzájuk kapcsolódó átfogó filozófiai felfogások kritikáját végezte el. Fő célja az volt, hogy rámutasson: nem lehetséges az európai metafizika törekvése arra vonatkozóan, hogy találjon egy végső értelemmel bíró episztemológiai konstrukciót a világ egészének leírására. Módszertanára jellemező, hogy nem egy új világnézeti rendszert kíván létrehozni a régi helyett, hanem igazolni kívánta a tradicionális és megkérdőjelezhetetlennek tűnő igazságkeresés alapelveinek, axiómáinak érvénytelenségét. Miközben az előfeltevések előfeltevéseit kutatta, kimutatta, hogy a világnézeti és tudományos konstrukciók csak látszólagosan stabilak, valójában mindegyik mögött bizonytalanság, dekonstruálódás található. S ha a tudományban nincs abszolút centrum vagy igazság, akkor a gondolkodás története azon az illúzió alapszik, hogy egy-egy filozófiai struktúra totalitásába vetett hitünk csupán viszonylagos. Noha újra és újra stabil paradigmák jönnek létre, de ezek csak adott ideig érvényesek. Mindig rendelkezésünkre állnak azonban bizonyos témák, melyekkel folyamatosan teremthetünk komplex ontológiai és ismeretelméleti rendszereket, amikhez hozzárendelhetők újabb és újabb elméletek, s ezek ki is egészíthetők egymással. E struktúrák lényege nem az objektivitásukban rejlik, hanem abban, hogy egyszerre végtelen sok lehetőséget teremtenek, s mivel nincs adott arkhimédészi pontjuk, természetszerűen többdimenziósak, rekurzívak és nem helyezik kívülre a struktúra megalkotóját, hanem annak aktív részesévé teszik. S ez az a határfelület, ahol a nyugati filozófia Arisztotelész metafizikájára épülő doktrínái az orientalista tanításokkal összeérnek.

A költő kapcsán már Hatvany Bertalan utalt rá, hogy van valami mélységesen keleti József Attila költészetében. Véleménye szerint, „a nyugati kultúrának, a nyugati életformáknak ez a nagy rajongója, francia versek mesteri fordítója, keleti lélek volt, mélységesen szintézis-kereső voltában.”²⁶ Ezt igazolandó, idézi *A Dunánál* sorait, majd azt állítja, hogy „a költő, aki az analízisben kereste lelke rugóit, boldog a szintézisben volt: kelet szintézisében, népek, fajok, apák, anyák, életek és halálok nagy, örök Egységében. Sokszor próbáltam rávenni: üljön neki, ismerje meg végre léte, belseje igazi gyökereit, foglalkozzon Ázsia ősi bölcsességével. Ő mindig húzódozott ettől. Talán attól félt, szembe kell fordulnia egyik mesterének, Freudnak rendszerével – azzal a rendszerrel, amelytől lelki gyógyulást, feloldást, rendet várt. Hiszen tudta, hogy Jung, az »eretnek«, azóta halad Freudtól távolodó utakon, amióta megismerte Kelet tanait.”²⁷ József Attila azonban – mint írja – „a szavak művésze, az értelem rajongója Freudban, a lélek zavarainak kibogozójában találta meg a mesterét. S én úgy hittem, ezek az utak is el fogják őt vezetni az Egység nagy tudatához, amire úgy vágyott. Mert az ő racionalis, egyenes és őszinte istentagadása sohasem volt más, mint az Egy keresése: azé az Eggyé, akit ő nem tudott, nem is akart istennek nevezni, mert túlságosan érezte a tudatlanok istenfogalmának rokonságát a freudi apakomplexummal. Nem tudom, boldogabb lett volna-e, ha az Egyet, a Rendet más utakon keresi. De tökéletesebb művész, jobb ember, akkor sem

25 Megjegyezzük, hogy már Németh G. Béla *7 kísérlet a kései József Attiláról* című tanulmánygyűjteményében „a léttani érzékelésnek és válaszkeresésnek” biztosított elsőbbséget, s hangsúlyosan a heideggeri filozófiára hivatkozott, valamint a *semmitől* folytatott József Attila-i küzdelemről mint vezérmotívumról beszélt. Ennek nyomán a költő legfőbb érdemének azt látta, hogy „a 20. század, a magyar 20. század válságvilágát klasszikus tökélyel és tisztasággal fogalmazta meg.” (In. Németh G. Béla: *7 kísérlet a kései József Attiláról*. Tankönyvkiadó. Bp., 1982. 49 és 69.)

26 Hatvany Bertalan: *Attila*. = Szép Szó. József Attila-émlékszám. 1938/1–2. sz. (Hasonmás kiadás.) Szépirodalmi. Bp. 1987. 48.

27 Uo.

lehetett volna soha.”²⁸ Ez az attitűd viszont – ha elfogadjuk, ha nem – nem csak a kései József Attilára volt jellemző. Éppen ezért a művészet metafizikáján munkálkodó fiatal költő tipológiájának értelmezése során indokoltabb a ma oly divatos dekonstrukció terminust nem kifejezetten a derridai gondolkodás kontextusában használni, hanem inkább arra a József Attila-i alkotói háttérkonceptióra utalni vele, ami Erósz és Thanatosz erőinek együttes működésében, pontosabban a destruktív konstrukció köztes horizontjának szemantikai terében nyilvánul meg.²⁹ Ily módon a fogalom szerencsésebb lehet annak a poétikai magatartásformának a definiálására és megjelölésére, ami a József Attila-életműben alapvetően az ontológia, az egzisztencia, a szubjektum- és a morálfilozófia jegyében bontakozik ki, és produktív módon feltételezi a *destrukció és konstrukció* tudomány- és ismeretelméleti összetartozását. Mindezt a költő művészetbölcseletének alakulása kapcsán Fűsi József író-műfordító *A Toll* 1938. január 10-én megjelent retrospektív írása is erősíteni látszik. A *Szép Szó* egyik szerkesztő munkatársa ugyanis miközben József Attila gondolkodói alkotáról értekezik, arra a megállapításra jut, hogy „a költői hivatás régi létjoga a világ újramérése, de József Attilára ez mindenekelőtt jellemző. Ő valóban újraértékelt, újramondott mindent. Filozófiával, társadalomtudománnyal s nyelvészettel foglalkozott: logikája, okoskodó agyrendszere mindenben a végső okot kereste, melyeket öngyötrő magányában egyedül, kínzó makacssággal akart megfejteni. Költészetében, szemléletében is lépten-nyomon azok a finom gondolat-rezdülések a jellegzetesek, melyek hosszas elméleti fejtörések végső következtetései.”³⁰

Mindamellettt József Attila költészetének fejlődésében és művészetbölcseletének formálódásában a tradícióvesztés a „freudomarxista” fordulata után is identitásformáló szerepet bírt. Olyannyira, hogy kezdetben ez állt a háttérben annak, hogy a pszichoanalízis felé fordult. Ezen túlmenően azonban „a tudományos szocializmus és a pszichoanalízis összötövésének József Attila-i útja a marxi közgazdaságtan és a freudi ösztöntan közötti hídverést jelentette. Ebben a műveletben bizonyult kulcsjelentőségűnek a költő gondolkodásmódjának konstans eleme, a végtelen regresszus lehetetlensége elvének érvényesítése, a relativumok tömegéből az abszolútumokhoz történő módszeres visszahátrálásra való törekvés. [...] Az ember lelki életének gazdag és kusza jelenségvilágában a költő ugyanezt a regresszust hajtotta végre. József Attila a lelki struktúráról alkotott freudi elvek mentén jutott el a tudatos énünk alatt feltárt tudattalanhoz, és végső soron az emberi személyiség legmélyebb mozdatórugóiig, az ösztönökig. Az ösztön-én az emberi személyiség abszolútuma, a lelki élet, a lelki jelenségek pedig a relativumok birodalma. Az emberi lét kétpólusú képlete azokat a szabályszerűségeket igyekszik tisztázni, amelyek az egyén és a társadalom közötti kapcsolatokat határozzák meg.”³¹ Ezen a ponton érdemes megemlíteni Hermann Imre nevét, akiről József Attila pszichoanalitikus érdeklődése kapcsán viszonylag kevés szó esett. Az analitikussal – Eisler Mihály, Róheim Géza és Hollós István mellett – Ferenczi Sándor is szakmai kapcsolatban állt, s elméleti munkásságának legtermékenyebb korszaka épp a két

28 Uo. 49.

29 Annál is inkább, mivel „a dekonstrukció Derrida szerint esemény, nem valaki csinálja, hanem magától történik, ha az olvasó aktív részvételével is. [...] Tehát nem olyan technika vagy alkalmazás, amelyet el lehet sajátítani, s azután más területeken felhasználni.” (In: Angyalosi Gergely: *Szöveg – valóság – dekonstrukció*. = Élet és Irodalom, 2017. június 2. 13.) A destruktív és dekonstrukció heideggeri és derridai fogalmának részletes kifejtését lásd: Fehér M. Miklós: *Hermeneutika és applikáció – destruktív és dekonstrukció* című tanulmányában. = Irodalomtörténet, 2012/2. sz. 143–160.)

30 Kortársak József Attiláról. II. kötet. 1938–1941. (Szerk. Bokor László. Sajtó alá rendezte és jegyzetekkel ellátta: Tverdota György) Akadémiai, Bp., 1987, 918–919.

31 Tverdota György: *József Attila gondolkodástörténete 1930–1937*. In: Tverdota György–Veres András (szerk.): *József Attila összes tanulmánya és cikke 1930–1937*. (Kritikai kiadás. I. kötet). József Attila Társaság L’ Harmattan Kiadó. Bp. 2018. 36–37.

világháború közé esett. Ezekben az években részint magyarul, részint német nyelven a nemzetközi pszichoanalízis hivatalos elismerése szinte teljesen visszaszorult Magyarországon, de a privát praxisokat folytató analitikusok Ferenczi, Hollós, majd Hermann vezetésével élénk testületi életet élhettek és publikálhattak.³² Valachi Anna szerint József Attila szintén „1934–34 körül kezdte meg személyes múltja módszeres föltárását és birtokbavételét: egyre gyakrabban idézte föl verseiben kisgyermekkorra megélt és vélt epizódjait (Egy kisgyerek sír, Iszonyat), majd a halott anya fantomalakját (Mama, Kései sirató, Az a szép régi asszony, Édesanyám, egyetlen drága..., Majd), azt követően, hogy Rapaport doktor 1933 januárjában beszüntette páciense kezelését.”³³ Ferenczi Sándor halálának évében – tehát szintén ebben az évben – jelent meg Hermann Imre *A pszichoanalízis mint módszer* című könyve, ami a terapeuta nélkül maradt költő számára az önanalízis tankönyveként is funkcionálhatott. E munka segítségével ugyanis „olyasfajta öngyógyító terapeutaként tematizálhatta önmagáról gyűjtött megfigyeléseit, aki a múltjában kutakodó, személyiségét mintegy elemeire bontó, dekonstruáló páciens emlékeit és látomásait újra összeillesztheti, egységében láttathatja, verbalizálhatja és értelmezheti, gyarló-dadogó önmagából pedig »a törvény tiszta beszédével« kommunikálni képes lírai ént konstruálhat.”³⁴ Fontos kiemelni azonban, hogy a pszichoanalízis regresszióval kapcsolatos tanai a költő etnolingvisztikai irányultsága kapcsán már évekkel korábban is beszívároghattak a gondolkodásába, és elősegíthették azoknak a transz(re)gresszív, atavisztikus, és helyenként szubverzív motívumoknak megjelenését költészetében, melyek eredetét a korábban írt József Attila-versekben még többnyire a magyar hitvilágban, a biográfiai tényekben és traumákban, illetve más kulturális és archaikus hatásokban fedezett fel a kutatás. Szigeti Lajos Sándor azonban már 1988-ban kimutatta, hogy a költő egyik első, közvetett freudi olvasmányélménye közé tartozott Homályos (Hont) Ferenc ismeretterjesztő cikke, ami a szegedi *Csönd* című folyóirat 1923. januári számában jelent meg. Mindez azért is érdekes, mert *A költés pszichés okairól* című írásában a szerző éppen arról értekezett, hogy a libidó szublimációjának folyamatában az alkotást az egyik szexuális részletöszton (a mutogatási kedv) átszellemített formájaként határozhatjuk meg.³⁵ Valachi Anna a 2000-es években azt is igazolta, hogy hét évvel később, 1930 novemberében már megismerkedhetett Hermann Imre ekkor írt műveivel, így nem kizárt, hogy nézetei a költőre nem csupán közvetett, hanem közvetlen hatást is gyakorolhattak. Már csak azért nem, mert Hermann szerint „a lélektan regresszív természetű, azaz a fejlődés vonulatába eső, már elhagyott, de újra feléledő képződménynek tekinti. Ha egy felnőtt egyén életében kivételes állapotként jelentkeznek is, a gyermekkorban normálisak.”³⁶ Éppen ezért a Kodolányi által fentebb említett „szilárd fogódzó” kétségbeesett keresése során József Attila életében alighanem a Hermann Imre által propagált megkapaszkodási ösztön szub-

32 „Almásy Endre, Hollós István József, Róheim Géza – továbbá Hermann Imre, Bálint Mihály és Alice, vagy Kovács Vilma, akikről konkrétan tudható, hogy József Attila szerette-tisztelte őket – egytől egyik a Magyarországi Pszichoanalitikus Egyesület tagjai voltak, s részben ők írták a Ferenczi születésnapjára szánt kötet tanulmányait.” (In: *Lélekelemzési tanulmányok. Dolgozatok a pszichoanalízis főbb kérdéseiről*. Írták: a Magyarországi Pszichoanalitikai Egyesület tagjai. Bevezetővel ellátta: Sigmund Freud. Somló Béla Könyvkiadó. Bp., 1933. Reprint kiadás: Párbeszéd – T-Twins. 1993)

33 Valachi Anna: *Az „anyás” költő és az „ébresztő tudomány”. Ferenczi Sándor virtuális jelenléte József Attila életében.* (Adalékok egy lehetséges kapcsolathoz.) = *Thalassa*, 2005/2–3. sz. 168–169.

34 Valachi Anna: *József Attila „freudi népdalai”.* A pszichoanalízis mint költői módszer. = *Thalassa*, 2003/2–3. sz. 63. (A könyvet egyébként Hollós István népszerűsítette és méltatta a *Nyugat* 1933 évi 140–14. számában.) A kötetről Valachi Annának az a véleménye, hogy az akkori kiadás és József Attila korabeli költői gyakorlatának módszeres összevetése egy külön tanulmányt is megérdemel. (Uo. 64.)

35 Szigeti Lajos Sándor: *A József Attila-i teljességigény.* Motívumértelmezések. Magvető. Bp., 1988, 260.

36 Hermann Imre: *A pszichoanalízis mint módszer.* Novák és Társa. Bp., 1933, 22.

limált formája is szerepet játszhatott. E helyen nincs mód arra, hogy ennek az elemi-ősi készletének a természetét részletesen bemutassuk, azt azonban mindenképpen lényeges kiemelni, hogy eredete azokba a (korai civilizációkat is megelőző) prehistorikus időkbe nyúlik vissza, amikor még az ember – mint főemlős – biztonság utáni vágya az önfenntartással olyan szorosan összefüggött, hogy kielégítése gyakorlatilag élet-halál kérdése volt. Ez az alapvető biológiai és pszichikai motivációs erő azonban a kulturálódás folyamán sem tűnt el. Olyannyira nem, hogy ennek az alapösztönnel (valamint a keresés ösztönnel) civilizált és szublimált megnyilvánulási formái megjelennek a kulturális tudat magasabb fejlettségi fokain, így az egzisztencialista filozófiában, a metafizikában és a modern ismeretelméletekben is kimutathatók.³⁷ Mindez nem meglepő, hisz a huszadik század első felében újra felmerül a lét fogalmára és értelmére irányuló kérdés felvetésének szükségessége, s ennek nyomán megkérdőjeleződik a szociális és erkölcsi normák értelme és mibenléte. Ennek hátterében az a látens civilizációs szorongás bújjik meg, ami a biztonság utáni vágy elfojtása ellen fejt ki hatását, s amit a két világéggel járó létbizonytalanság fenyegető érzése is nagymértékben felerősít. Tudjuk, hogy ha egy alapösztön elfojtásra kerül, és nem szublimálódik produktív és kreatív tevékenységgé, akkor olyan kollektív romboló képzeteket hozhat a felszínre, ami gyakran agresszivitásban, brutalitásban nyilvánul meg, és drasztikus következménye a fékezhetetlen düh elszabadulása, a nyers erőszak tombolása és az élet egészét veszélyeztető háború. Utóbbira Hermann Imre is rávilágított, s Vágó Márta szintén ismerte ezzel kapcsolatos gondolatait, hiszen József Attiláról írt, 1942-es keltezésű emlékiratának bevezetőjében ő maga utalt rá, hogy élőben hallotta az analitikus egyik beszédét. („Hermann Imre, az analitikus mondta a Ferenczi-emlékünnepeken, hogy a férfiak ma úgy zúzzák széjjel a városokat, országokat, egymás »anyaföldjét«, vagy ahogy Attila mondta »a törekeny falvakat«, mint ahogy majomóseik harcuk akkori díját, a nőtényt marcangolták és taposták széjjel a küzdelem hevében.”³⁸) Hermann *Az ember ősi ösztönei* című művében azonban már tágabb, általánosabb értelemben jelenik meg a háború és az önpusztító hajlam összefüggésének tárgyalása: „a harc örök mély tragikumuma az, hogy a küzdelem célja eközben elpusztul, mindazonáltal ott lappang kultúréletünk rejtekében. A véres harc, amelyik az asszonyokat megkíméli, az anyaföldet mégis földülja, és a városokat is lerombolja. Ha a háború győzelemmel végződik is, az, amiért küzdöttek, nincs többé.”³⁹ E tartalmi hasonlóság tehát korántsem a véletlen műve, amit az is alátámaszt, hogy az analitikus könyvének első kiadása (1943) és Vágó Márta emlékiratának megszületése (1942) között csak egy év telt el, s Hermann előadásában – az épp zajló második világháborúra is reflektálva – külön kitért az idézett gondolatra, amit azután, érthető módon, a könyvébe is beépített. Mindez számunkra azért bír jelentőséggel, mert Vágó Márta ebbe a kontextusba a költőt is belevonta („...vagy ahogy Attila mondta...”), amiből szintén az a következtetés vonható le, hogy József Attila szintúgy ismerhette Hermann Imre destrukcióval, regresszióval, szadizmus-

37 Vatai László, a hazai egzisztencializmus egyik első képviselője a *Magyar Élet* 1944 májusi számában *Szabadság és kultúra* című írásában szintén azt fejtegeti, hogy a 20. század első harmadában „az egész ember teljes élete újra ott jelentkezett, ahonnan problematikája mindig is kiindult: a metafizikában. Az ún. egzakt tudományok mögött újra feltűnt az emberi élet metafizikai lírája. [...] Ennek az egzisztenciális izgalomnak művészi kifejezése a költészet sajátos világa. [...] Az ősi emberi metafizikai problémák felmerülése többretegű, többmagvú személyiséggé tesz mindenkit. József Attila a gondolkodásról is gondolkodik, s eljut az Isten megfeythetetlen rejtélyéig, [...] s mindez legszemélyesebb ügye.” (In: *Kortársak József Attiláról. III. kötet. 1942–1945. Új Magyar Múzeum. Szerk.: Bokor László. Sajtó alá rendezte és jegyzetekkel ellátta: Tverdota György. Akadémiai. Bp., 1987, 1986–1987.*)

38 Vágó Márta: *József Attila*. (Második kiadás.) Szépirodalmi. Bp., 1978, 13.

39 Hermann Imre: *Az ember ősi ösztönei*. Magvető. Bp., 1984, 395. (Eredeti kiadás: Hermann Imre: *Az ember ősi ösztönei*. Pantheon. Bp., 1943)

sal és mazochizmussal kapcsolatos elgondolásainak zömét, s közvetve vagy közvetlenül hatással is volt rá, esetleg fel is használta azokat. Ennek ellenére azonban nem kétséges, hogy az alapvető fordulat a költő pszichológiához való hozzáállásában csak az Irodalom és szocializmus megírása után, vagy azzal párhuzamosan következett be, vagyis „akkor vált a költő számára univerzális érvényű eszmerendszerré a pszichoanalitikus elmélet, amikor saját magán is kipróbálta – eredetileg gyógyulási és önismereti szándékkal, majd új világszemléleti modell és költői technika reményében – a pszichoszomatikus betegségek kezelésére is alkalmas lélekelemző terápiát. Mindaddig – hiába ismerte alaposan a szakirodalmat – a tan nem hatott rá olyan intenzíven, hogy átalakítsa világszemléletét, 1930-ig írt cikkeiben pedig kimondottan lélektanellenesnek mutatkozott.”⁴⁰

Nem lehet elégszer hangsúlyozni azonban, hogy József Attilánál „az antipszichologizmus nem a pszichológia, hanem a pszichologizmus elutasítását jelenti”.⁴¹ Az 1920-as évek második felében még a pszichológiát a természetfilozófia felől kísérte meg értelmezni, és lényeges, hogy szándékában állt le is doktorálni. Ezen intenciójára Espersit János a következőképpen emlékszik: „Párizsban is eltöltött [ti. József Attila] egy esztendő, az egyetemre is beiratkozott, de hogy ott miből és hogyan élt, arról nem tudunk, s erről nem szívesen beszél. Párizsból Budapestre jött az egyetemre, s itt iratkozott be. Most a doktori disszertációján dolgozik.”⁴² Mindezt a memoár szerzője magától József Attilától tudhatta. Demjén József szintén arról tudósít, hogy a költő „óráhosszat magyarázta, hogy még a legkönnyebb versei is mennyire összetett nyelvi, testi, lelki és világnézeti folyamatok végső képletei, – hogy a költemény »soha nem folyik magától, mint valami kerge patak« – hanem készül, tudatosan, az ízlés és eleve éles vésői vágják ki a formátlan anyagból. Mindig meg szerette volna érteni, hogy a jó vers milyen folyamatok eredménye: gondolom, ez a vágy vitte rá, hogy összeszedje a tanulmány anyagát, amelynek egyik fogalmazása fölé ezt írta: »A művészet metafizikája«.”⁴³ A pesti egyetemen a filozófus Pauler Ákos hallgatója volt, amit ez időben papírra vetett írásainak erős Pauler-hatása is jól mutat. Több, mint valószínű ezért, hogy a szakterületileg is illetékes professzor, a doktoráltató is Pauler Ákos lett volna. (Az egyik mellék tárgy vizsgáztatójaként az irodalomtörténész Horváth János jöhetett szóba.)⁴⁴ Pauler Ákos viszont „a természetfilozófia fogalmának és feladatainak szentelt doktori értekezése a pszichológiában középponti filozófiai diszciplínát látó Wundt erős hatását mutatja.”⁴⁵ Széchenyi Ágnes szerint viszont „Wundtnak a korban közismert – és magyarul is hozzáférhető, mert már a 19. század utolsó harmadában magyarul is megjelent – tétele még úgy szólt, hogy a pszichológia a tudat tudománya: azaz a tudatos tapasztalatok tudománya, és az ő kutatása az alacsonyabb rendű mentális folyamatokat, pl. az érzékelést és érzést vizsgálta a fiziológia módszereinek alkalmazásával. Az alkotás folyamatát pedig a kulturális pszichológia tárgykörébe utalta. Tőle tehát korábban nem szerezhették a továbblépéshez döntő iniciatívát József Attila, hacsak nem a Dialektischer Materialismus und Psychanalyse (1929) című Wilhelm Reich-kötet magyar kritikái visszhangjából, ha magához a könyvhöz nem jutott hozzá.”⁴⁶ Mindazonáltal József Attila könyvtárának is részét képezte

40 Valachi Anna: *Szóra bírt, hallgatag mélységek*. József Attila és a pszichoanalízis. = Forrás, 2005/4. sz. (= <http://www.forrasfolyoirat.hu/0504/valachi.html>)

41 Farkas János László: *Logika, de*. = Világosság, 1999/12. sz. 65.

42 Kortársak József Attiláról I. kötet. (Szerk. Bokor László.) Akadémiai. Bp. 1987. 150.

43 Kortársak József Attiláról II. kötet. 1938–1941. (Szerk. Bokor László. Sajtó alá rendezte és jegyzetekkel ellátta: Tverdota György) Akadémiai. Bp., 1987, 1423.

44 Lengyel András: *A doktorandusz József Attila* = Forrás, 2005/4. sz. 63–64.

45 Percz László: *Magyar filozófiatörténet*. In: Boros Gábor (főszerk.): *Filozófia*. Akadémiai, Bp., 2007, 1165.

46 Széchenyi Ágnes: *Nagyszabású portré egy ellenzéki marxista gondolkodóról*. = Literatura, 2018/4. sz. 454.

Wilhelm Wundt *Bevezetés a pszichológiába* című művének 1921-es kiadása.⁴⁷ A kötet megvolt Espersit János könyvtárában is, ami arra enged következtetni, hogy elvileg már viszonylag korán találkozhatott a könyvvel.⁴⁸ Évekkel később, az *Irodalom és szocializmus* című írásában már konkrétan hivatkozik is erre a munkára, miközben a valóság és a műalkotás szemléletiségéről értekezik: „szemléletünk tapad a folytonossághoz és nem az értelmünk, mégis a folytonosságot értjük; és jóllehet nem a szemlélet, hanem értelmünk irányul a különbözőneműekre, mégis a különbözőneműeket szemléljük. Tehát 1.) a valóság folytonossága szemléleti, de mint szemléleti folytonosság, értelmi; 2.) a valóság különbözőneműsége értelmi (kategorikus), de mint értelmi különbözőneműség, szemlélteti. Ez a mi esetünkben azt jelenti, hogy a műben, amely végső szemléleti egész, a valóság ellentéteinek, összefüggéseinek ritmust kell adniok, mert különben az összefüggések, ellentétek szemléletisége elsikkad. És más oldalról – a mű ritmusának ellentétet kell az értelem tudomására hoznia, mert különben a ritmus nem valóságos, hanem csak káprázatféle. Már pedig ha a ritmus nem valóságos, úgy a mű nem lehet egész. Hiszen több dolognak (hangnak stb-nek) egyetlen egészként való szemlélete csak ritmusosan lehetséges. (Vö.: Wundt: *Bevezetés a pszichológiába*)”⁴⁹ Okfejtése egyáltalán nem tekinthető légből kapottnak, hisz a pszichológia tudományának megalapítójaként is számon tartott Wundt úgy gondolta, hogy a pszichológia nem választható el teljesen a filozófiától, mivel minden lelki jelenség az érzetekre vezethető vissza. Noha érdeklődésének középpontjában az állt, hogy a különböző ingerek milyen érzéseket váltanak ki belőlünk, azon az állásponton volt, hogy a természettudomány és a pszichológia korántsem eltérő dolgokkal foglalkozik, hanem ugyanazon jelenségek kétféle aspektusával. A természettudomány az ismereteket pusztán külvilági vonatkozásukban vizsgálja (vagyis a tapasztalás tárgyaival foglalkozik), a pszichológia viszont ennek a tapasztalásnak az egész kontextusát elemzi, s az érzékelés módjára koncentrál. Ennek az introspektív módszernek köszönhetően jutott arra a következtetésre, hogy az érzeteknek négy tulajdonsága lehet: minőség, intenzitás, tartalom és kiterjedés. Ám az érzések, melyek nála az érzelmek alapját képezik, ennél egyszerűbb rendszert alkotnak, s alapvetően három dimenziójuk különböztethető meg (öröm és fájdalom, feszülés és feloldás, továbbá izgalom és megnyugvás). Bár Wundt a fiziológia módszereinek alkalmazásával az alacsonyabb rendű mentális folyamatokat (pl. az érzékelést és az érzést) vizsgálta, pontosabban ezek eredményeit tanulmányozta, mégis úgy vélte, hogy a magasabb rendű mentális folyamatok nem magyarázhatók meg kizárólag kísérleti úton, így ezeket kulturális tudományként kell kezelni.⁵⁰ József Attila szempontjából mindez nagy jelentőséggel bír, hisz Wundt meglátása szerint a magasabb (nem elemi) pszichikus működések megértéséhez a nyelvet, a néprajzot, a vallásokat kell tanulmányozni, mivel ezekből nagy valószínűséggel feltárhatók a gondolkodás szabályai. Ebben az értelemben nézetei nem tartalmaznak sem transzcendens, sem determinisztikus elemeket, sokkal inkább a kulturális és nyelvi relativizmus kutatásához

47 Wilhelm Wundt: *Bevezetés a pszichológiába*. (Ford.: Farkas Zoltán) Franklin, Bp., 1921. (Címlapjának xerox-másolata a Petőfi Irodalmi Múzeumban található, az eredeti 1976-ban még Vujicsics D. Sztóján tulajdonában volt.)

48 Kőszegfalvi Ferenc – Borus Gábor: *Espersit János és könyvtára*. (Makói Múzeum Füzetek 93.) Makó, 2000, 149.

49 József Attila: *Irodalom és szocializmus*. = <http://magyar-irodalom.elte.hu/sulinet/igyjo/setup/portrek/jozsefa/irodszo2.htm>

50 Itt jegyezzük meg, hogy – amint arra már Tasi József is felhívta a figyelmet – József Attila könyvtárában megvolt Heinrich Rickert *Kultúratudomány és természettudomány* című könyve. (In: Tasi József: *József Attila könyvtárából*. (Egy filozófiatanulmány) = Magyar Nemzet, 1980. április 9. 5.) Eddig azonban nem tisztázott, hogy mi módon hatott ez a mű a költő gondolkodására, világképére, esztétikai rendszerére.

volt köze és tulajdonképpen azt alapozta meg, amit ma antropológiának, szociálpszichológiának és etnológiának (etnolingvisztikának) nevezünk.⁵¹

E mellett Wundt óriási befolyással volt a stilisztikai kutatásokra – ily módon Zlinszky Aladár új Stilisztikájára és Zolnai Béla nyelvészeti tanulmányaira –, de Király György szerint „tévedése ott kezdődik, hogy a pszichológia módszereit a logikára, esztétikára és etikára is ki akarta terjeszteni, s a fejlődés elvével járó relativizmust a normákra is ráhúzni.”⁵² Ez az interdiszciplináris metodikai „tévedés” azonban alkotáslélektani szempontból azért lehet érdekes, mert József Attila a *Babits-pamflet* (*Az Istenek halnak, az Ember él*) című írásában a műalkotást már kvázi a teremtéssel állítja párhuzamba, s rendszerében az intuíció, az ihlet és gondolat mint szellemiségek együttesen alkotják azt az egzisztenciát, melynek akarati-alanyi hordozója maga az ember. Ez a tény pedig szubjektumelméleti szempontból sem elhanyagolható.

Mert, hogy a *Babits-pamflet*, ez az a híres-hírhedt tárgyi-kritikai tanulmány, ami a *Toll* 1930. január 10-i számában jelent meg, és nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a költő kívül rekedt a kortárs irodalmi eliten, valamint hogy a Baumgarten Alapítvány nagydíját már csak posztumusz kapta meg. Ám a szöveg – az *Ady-vízió*hoz hasonlóan – nem csak kritika, hanem József Attila művészetbölcseleti koncepciójának összefoglalója, „költészetbölcseleti formában”, ami voltaképpen az *Ihlet és nemzet* tételeit gondolja tovább egy koherens és átfogó rendszer megalkotása érdekében.⁵³ Feltűnő, hogy már a textus első bekezdésében bevezeti a lélek fogalmát, ám korántsem pszichológiai, hanem etnológiai-antropológiai kontextusban: „Az ember azért ír verset, mert a szó szoros értelmében sürgős szüksége van rá. Fölidézi a tárgyak lelkét, vagy az együgyű népekről szóló tudomány polynéziai műszavával élve tondi-ját, s ez sikerül is annak, akinek mana-ja, vagyis varázsereje van. A költő tehát a tudomány álláspontja szerint is vajákos, táltos, bűbájos.”⁵⁴ A Hevesy Iván és Róheim Géza (valamint közvetetten talán Szimonidesz Lajos) műveire visszavezethető animista lélekmeghatározás így az ihlet fogalmát is új helyzetbe hozza azáltal, hogy „nemcsak pauleri-arisztotelaiánus, filozófiai, hanem etnológiai-antropológiai megalapozottságot is kap”.⁵⁵ Ehhez nem kis mértékben hozzájárult, hogy József Attila általános nyelvészeti érdeklődése mellett Solymossy Sándor *Névmágia*, illetve Zlinszky Aladár *A névvarázs* című, a *Magyar Nyelv* 1927. március-júniusi számában megjelent ikertanulmányát is jól ismerte, melyekből szintén nyert ösztönzést.⁵⁶ A *Babits-pamflet* másik alaptétele a mű rendezettségére utaló „szalagút-hasonlat”, ami a műalkotás rendjére, az interpretáció szakaszaira kíván rámutatni. Eszerint csak akkor tudunk rálátni egy mű korábban észlelt mozzanataira, ha már elmélyedtünk benne, míg a csúcra érve „fönn az ormon aztán egyszerre nézhetünk a szelek minden irányára felé és ki-ki annyit lát, amennyi szeme van”, vagyis lehetőség nyílik megtekinteni a teljes mű rétegződését, annak legbelső indítékaival és mozzanataival együtt. S a költő az, aki – mint „vajákos,

51 Wundt pszichológiai munkásságáról lásd még: Pléh Csaba: *A lélektan története*. Osiris, Bp. 2010. 151–180. (= http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/2011_001_20_a_lelektan_tortenete/ch03s02.html)

52 Király György: *Wundt* (1832–1920) = <http://epa.niif.hu/00000/00022/00281/08462.htm>

53 Bővebben lásd: Tverdota György: *József Attila. Tanulmányok és cikkek II*. Magyarázatok. Osiris, Bp., 1995, 199–218.

54 József Attila: *Tanulmányok és cikkek I*. (Sajtó alá rendezte: Horváth Iván és Tverdota György.) Osiris, Bp., 1995, 216.

55 Tverdota György: *József Attila. Tanulmányok és cikkek II*. Magyarázatok. Osiris, Bp., 1995, 206.

56 Tverdota György: *József Attila nyelvészeti tanulmányainak forrásai*. = ItK, 1986/4. sz. 373–392. Ez az etnolingvisztikai szemlélet (nyomokban ugyan) néhány évvel később felbukkan például *A város peremén*ben is, melyben a költőt „az adott világ varázsainak mérnöke” definícióval jellemzi.

táltos, bűbajos” – kézen fogja olvasóját, ő mutatja meg, hogy mi a mű belső, organikus rendje, ami persze csak többszörös nézőpontváltással és perspektivikusan történhet. Más szóval: az ihletté átlényegülő lélek bontja le a percepció és a szemléletesség korlátait, hiszen „a szemléletlen világegész helyébe szemléletű műegészét alkot”. S mivel „műalkotáson kívül egészet soha nem szemléletünk, [...] a mű közvetlen egyetemesség, vagy szem előtt tartva, hogy belsejében kimeríthetetlen, határolt végtelenségnek is mondhatjuk”.⁵⁷ Amennyiben tehát „a műalkotás a szemlélet határa”, akkor a formális logika szabályai szerint a megismerésnek is léteznek határai mind kozmológiai, mind pedig ismeretelméleti vonatkozásban. Erre az Einstein és Jeans kozmológiájának hatásától sem mentes felismerésre utal a költő Arisztotelész és Aquinói Szent Tamás érvelését követve, majd arra a következtetésre jut, hogy „a szellem így bele is veszne az anyag végtelenségébe, ha egyáltalában beletörődne abba, hogy kívül is legyen valami, ami határtalan. Ez az elme számára örület volna, a képzelet számára képtelenség, a lélek számára – ne tessék mosolyogni – világhiány. De éppen emiatt az ész addig serénykedett, míg nem fölfedezte az arisztoteleszi »végtelen regresszus lehetetlenségének« elvét. A képzelet addig csapongott a kép után a képtelenségben, míg meg nem teremtette a míthosokat. A lélek pedig a legnagyobb szükség okából átlényegül ihletté, amely a szemléletlen világegész helyébe szemléletű műegészét alkot.”⁵⁸ Mindebből az a József Attila-i konklúzió vonható le, hogy a végtelen regresszus lehetetlenségének elve nem csupán az ész birodalmában működik, hanem a szellem, az ihlet és a művészet egészét is áthatja, mivel a létező világban is kell, hogy legyenek olyan végső mozzanatok, amelyekből az egész megérthető. E mozzanatok – olvassuk néhány évvel később az *Irodalom és szocializmusban* – „a matéria és a forma; a matéria mint potencia és a forma mint aktus.”⁵⁹ Ahogy a gondolat területén a végső mozzanatok a logikai alapelvek, úgy a szemlélet birodalmában ez az abszolútum maga a műalkotás, ami a valóságos világegész szemléletű helyettese. József Attila szerint ezért „meg kell találnunk azt a mozzanatot, hogy miképpen folyik szemléletileg az a tevékenység, amely ezt az egyetlen jelentőségű társadalmi tartalmat értelmünk tudomására adja.”⁶⁰

Összességében azonban – amint arra már Tverdota György is rámutatott – a József Attila-i költészetelmélet és a misztikus rituális nyelvszemlélet közötti kapcsolat nem vezethető le direkt módon a mágikus nyelvhasználat és a primitív művészet kérdéseit taglaló kortárs Zlinszky-, Solymossy- és Hevesy-munkákból, hanem a nyelvnek egy olyan dinamikus, a beszéd felől és keletkezésében elgondolt koncepcióját feltételezi, mint amelyet például Karl Vossler idealista nyelvfilozófiai irányzata képviselt.⁶¹ Már Nietzsche is kitért rá, hogy a nyelv hagyományos közvetítő szerepét át kell értékelni, de Ernst Mach arra is felhívta a figyelmet, hogy a jelenségeket nem határozzák meg mögöttes okok és erők, nem valamiféle szükségképpeni rendben lépnek fel, hanem tetszőleges módon hoz-

57 József Attila: *Tanulmányok és cikkek I.* (Sajtó alá rendezte: Horváth Iván és Tverdota György.) Osiris, Bp., 1995, 217.

58 Uo. 216–217.

59 József Attila: *Irodalom és szocializmus.* Kossuth. 1967. 103.

60 Uo. 112. Vö. „A jaspersi metafizika az egzisztenciának a transzcendenciához való felemelkedésének három útját tartja elképzelhetőnek: „az első úton járva fogalmilag túllépünk a világ tartalmain, és egy körben forgó gondolkodási eljárással közelítjük meg az Abszolútumot.” (In: Hársing László: *A filozófiai gondolkodás Thalészától Gadamerig.* Bitor, Miskolc, 2000, 357.)

61 Tverdota György: *A születő szó és a használt szó.* = *Literatura*, 1986/1–2. sz. 174. Más szavakkal: „József Attila művészeteóriája nem kizárólag archaikus és folklorisztikus ismeretekből, hanem nyelvelméleti megfontolásokból is táplálkozott.” (In: Horváth Kornélia: *A „keletkező szó” poétikája.* In: *Száz év magány.* József Attila-tanulmányok. (Szerk.: Bartók Balázs és Antonio Sciocovelli) Savaria University Press, 2005, 129.)

hatók kapcsolatba egymással, ami nem független a mindenkori perspektívától.⁶² Nézete szerint tehát a természet megismerésében jelenségek összefüggésének megismerése játszik döntő szerepet. Amit a jelenségek mögött elképzelünk, az csakis értelmünkben létezik, s csak emlékeztetőül szolgál számunkra, s alakja (mivel önkényes és közömbös) kultúránk nézőpontjától függően könnyen változik. Emiatt az úgynevezett tudományos magyarázatok voltaképpen nem magyarázatok, hanem szokatlan érthetlenségek visszavezetése megszokott érthetlenségekre, és csak ökonómiai kérdés és ízlés kérdése, hogy valaki melyik érthetlenségénél akar megállapodni.⁶³ Mindez számunkra azért bír jelentőséggel, mert a Vágó család baráti körének tagja volt (Benedek Marcell, Varró István és Róheim Géza mellett) az az Erdős Lajos is, aki 1928 tavaszán az ekkor magántanuló Mártát készítette fel az érettségire. Attila és Márta levelezéséből, illetve utóbbi emlékirataiból kiderül, hogy a költő személyes ismeretségbe is került a filozófiában is jártas magántanúrral, s ez a kapcsolat Márta elutazása után megmaradt. Ugyanezen év október 22-én meg is látogatta, s a magánjellegű ismeretségen túl a közös beszédtema nagy valószínűséggel a filozófia lehetett. Annál is inkább, mivel Erdős évtizedek óta publikált e tárgyban – Ernst Mach *Az érzetek elemzése* című művének fordítását például 1927-ben tette közzé, amelyhez a bevezetést is ő írta.⁶⁴ József Attila szintén épp ez idő tájt dolgozott a tervezett doktori disszertációján. Nem beszélve arról, hogy az *Ady-vízió* című írásában is található egy utalás Erdősre, aki egyszerre volt méltányolója és kritikusa Mach filozófiájának. Meglátása szerint Mach nem akart filozófiai rendszert adni, mégis azt adott, s – hasonlóképpen Spinozához – a természettudományos módszert akarta átvinni a filozófiába. Bár szerinte ez sikertelen vállalkozásnak bizonyult, bíráló pozíciója jellemzően William James és Henri Bergson munkásságán alapszik, olyannyira, hogy hivatkozik is előbbi *Psychology*, s utóbbi a *L'évolution créatrice* című művére. A költő levelezéséből pedig ismeretes, ebben az időben József Attila is „bergsonistának” vallotta magát. Az sem kevésbé figyelemre méltó, hogy Erdős – mint Lengyel András írja – „az én tapasztalatát a »természettudományos« tapasztalat általánosításával ütközteti, ám utóbbi az előbbivel »írja felül«. Márpedig az ihletet valamiféle »harmadik szellemiség«-ként fölfogni igyekvő József Attila számára éppen ez a kontroverzia s a tudományos tapasztalatnak ez az én-függő felülírása jöhetett jól. Értelmezésében ugyanis a műalkotás (az ihlet eredményeként) valami olyasmit »tud«, amit a tudomány nem. A műalkotás nála sokkal inkább az én tapasztalata, semmint a természettudományos tapasztalat absztrakt általánosítása.”⁶⁵ S mivel szerinte a „műalkotáson kívül szemléleti egész nincs”, külön érdekes, hogy mit ír [A tudomány abban különbözik...] című szövegrészletében: „Az értelem számára azonban ekkor is valamit szemlélek, csakhogy ez a valami én magam vagyok, pontosabban a szemlélt tárgy a magam egységes és fölfoghatatlan egésze. Nem a lábam, nem is egy gondolatom, érzésem, nem egyik vagy másik mozzanatomban, hanem a legközvetlenebb lét, amely számomra megadatott. Érzékelés, tapasztalás, észrehevés, sőt a gondolkodás is szemléleti tevékenység, hiszen

62 Vö. A Sapir-Whorf-hipotézis értelmében „a nyelv magában foglalja a világképet, és ez a nyelvi világkép egyrészt döntő módon befolyásolja, alakítja és meghatározza a világ ember által történő megismerését, kategorizálását és konceptualizálását, másrészt pedig azt a módot is, ahogyan ezt a világot megtapasztaljuk és értjük”. (In: Banczerowski Janusz: *A nyelv szerepe az emberi valóság megalkotásában*. = Filológia.hu, 2010/2. sz. 91. = [http://www.filologia.hu / images / media / filologia_2010-2.pdf](http://www.filologia.hu/images/media/filologia_2010-2.pdf))

63 Vö. Nyíri Kristóf: *A Monarchia szellemi életéről*. Filozófiatörténeti tanulmányok. Gondolat. Bp. 1980. (= <http://mek.oszk.hu / 08500 / 08566 / 08566.htm>) Ld. még: Szász Ferenc: *Budapest és Bécs irodalmi élete a századfordulón*. = ItK, 2005/2–3. sz. 272–286.

64 Ld. Ernst Mach: *Az érzetek elemzése*. (Ford.: Erdős Lajos) Franklin Társulat, Bp., 1927.

65 Lengyel András: *Az „esernyőjét elhagyó öreg tanár” és József Attila*. = Forrás, 2008/6. sz. 110. (= Panticulus Hungaricus, 2008/5. sz. = [http:// members.iif.hu / visontay / ponticulus / rovatok / mesterkurzus / erdos.html](http://members.iif.hu / visontay / ponticulus / rovatok / mesterkurzus / erdos.html))

vitatkozás közben hirtelen közbevágunk, anélkül hogy mondanivalónkat eleve megfogalmaztuk volna. Hévvvel és meggyőződéssel torkoljuk le ellenfelünket és igen gyakran utólag vesszük észre, hogy valóban milyen okosat mondtunk. Gondolkodásunk ekkor édes testvére volt annak a megismerésnek, amellyel a szelben ingó ágacska mozgását tapasztaltuk [kiemelések tőlem: M. G.]”⁶⁶

Kijelenthető, elmondható tehát, hogy József Attila és Vágó Márta kapcsolata a költő művészetfelfogásának és identitásának alakulása elméleti megalapozása szempontjából is kulcsfontosságúnak bizonyult. Már csak azért is, mert Erdős Lajos már 1913-ban tanulmányt tett közzé *Ernst Mach filozófiája* címmel a *Huszdik Század* januári számában.⁶⁷ Ebben az írásában két – a költő számára is fontos – fogalom is előkerül az egyik a *képzet*, a másik pedig az *én* szerveződésének leírása. (Utóbbi csak potenciálisan van meg József Attila esztétikai írásaiban.) Erdős úgy fogalmaz, hogy „képzeteink és gondolataink [...] lemásolják a világot s minél teljesebb és pontosabb ez a lemásolás, annál jobban el tudunk igazodni a bonyolódottabb életviszonyok között. Gondolataink alkalmazkodnak a tényekhez, s ez alkalmazkodás helyességét mindannyiszor a tapasztalat igazolja. Így jön létre az ismeret.”⁶⁸ Emellett még egy fontos műre is felhívta a fiatal költő figyelmét. Ez pedig az *Emlékkönyv Alexander Bernát hatvanadik születésnapjára* című kötet, amely ötven értekezést tartalmaz a legkülönfélébb témákban, s köztük megtalálható Erdős *Természettudomány és filozófia* című írása is.⁶⁹ A szerzők között ott van például Zalai Béla (*Etikai rendszerezés*), Lukács György (*Megjegyzések az irodalomtörténet elméletéhez*), de találunk a kötetben a műalkotás kérdéseire köthető tanulmányokat is. József Attilát különösen Dienes Valéria *Az intuíció szerepe a mai metafizikában* című munkája érdekelhette, mely tulajdonképpen rövid vázlata a Bergsonhoz vezető filozófiának. E szövegében a szerző Bergson elméleteinek épp azokat az elemeit helyezi előtérbe, melyek az ihlet tanán dolgozó költő számára különösen fontosnak bizonyultak. Dienes ugyanis az *eszmélet* központi fogalmán keresztül mutatja be a francia filozófus tanait, valamint írásában Croce és Bergson összetartozását tényként kezeli. (Berkeley és Kant pedig a hozzájuk vezető út fontos állomásaiként rögzülnek.)⁷⁰ Bár „a gondolkodó alany eszméletére” mint alaptényre épül minden ebben a koncepcióban, de a „jelenbe gyülemlő múlt” József Attila-i tétele áttételesen Bergsonra (és később Freudra) vezethető vissza. Dienes írása közvetítette a költő felé „az értelem mint cselekvő műszer” metaforát is, ami teoretikus írásaiban szintén felbukkan („Bergson azt mondja, hogy az értelem az ember cselekvő

66 József Attila Összes Művei. III. kötet. (Sajtó alá rend.: Szabolcsi Miklós) Akadémiai, Bp., 1958, 51.

67 Erdős Lajos: *Ernst Mach filozófiája*. = *Huszdik Század*, 1913/1. sz. 409–425., ill. 593–603. Megjegyzés: 2016-ban volt Ernst Mach halálának 100. évfordulója. Ennek kapcsán munkásságának huszadik századi recepciójáról Magyarországon lásd: Radnai Gyula: *Machizmus és empiriokriticizmus*. = *Természet Világa*, 2016/6. sz. 265–268. (= [www.termeszetvilaga.hu / szamok / tv2016 / tv1606 / radnai.html](http://www.termeszetvilaga.hu/szamok/tv2016/tv1606/radnai.html))

68 Idézi: Lengyel András: i. m. 110.

69 *Emlékkönyv Alexander Bernát hatvanadik születésnapjára*. Írták tanítványai, barátai, tisztelői. Franklin-Társulat, Bp., 1910. Erdős tanulmánya a 34–76. oldalon olvasható.

70 Érdemes megjegyezni, hogy a költő könyvtárában megvolt Berkeley *Három párbeszéd Hylas és Philonous közt; Értekezés a látásnak egy új elméletéről* című műve, amit ugyancsak Dienes fordított magyarra. A könyv jelenleg – számos József Attilának mondott kötet mellett – a Petőfi Irodalmi Múzeumban található, de hitelessége nem százszázalékos. E művében Berkeley egy olyan filozófiaí és zlelélméletet vázolt fel, mely szerint a filozófiai látásmódot meg kell különböztetni a természettudományostól. Szerinte a külvilágról nem tudhatunk csak tapasztalatok útján, így sohasem szerezhetünk róla közvetlen tudomást, nem lehetünk teljesen bizonyosak abban, hogy az adott dolog valóban létezik. Célszerű lenne tehát tisztázni, hogy miképpen van jelen Berkeley művének közvetett hatása a költő formálódó metafizikai és esztétikai rendszerében.

műszere”).⁷¹ A cikk ismerete választ ad azokra a kérdésekre is, hogy miért bukkan fel Croce neve annyiszor a „bergsonista” költőnél, illetve hogyan volt képes összeegyeztetni Pauler Ákos Arisztotelész tanain alapuló ismeretelméleti rendszerét az intuicionista Bergson organikus téziseivel. Művészetelméleti szempontból viszont a képzet és a gondolat József Attila számára csupán annyiban volt fontos, amennyiben a harmadik szellemiség – az ihlet – ezektől elkülönböződik. Nála az ihlethez vezető egyik döntő mozzanat az önlét, ami „alapadó valóság”, míg Erdős – Hume, Mach és Bergson, valamint mások alapján – úgy véli, hogy az én, a külvilág (melyeknek kölcsönhatásából jön létre a világgép) és az okság elve, ami szerint a belső és külső jelenségek végbemennek. Úgy gondolja, hogy „az összes eddigi filozófiai rendszerek az »én« egységes, oszthatatlan, szubsztanciális fogalmából indulnak ki. Azonban, ha elfogulatlan szemmel magunkba tekintünk, nem találunk ott mást, mint érzeteket és képzeteket. Ezen érzetek és képzetek közül kiemelkedik egy komplexum, melynek elemei részint testünkre, részint képzeink összeköttetéseként mikéntjére vonatkoznak. Ezek alkotják az »én«-t. Az »én« tehát nem valami külön metafizikai valóság, hanem képzetkapcsolat, mint minden más ún. tárgy. Nem állandó, nem változatlan, hanem képzeinkkel, hangulatunkkal változik. Más énkünk van gyermekkorunkban, más, ha aggastyánok vagyunk. Betegség, mérgezés, külső események megváltoztatják. Oly felfogása ez az én fogalmának, amely igen közel áll a modern pszichológia fölfogásához, s még közelebb Mach speciális álláspontjához.”⁷² Erdős szerint tehát az én nem választható külön a világtól, ugyanazon összefüggésrendszer tagja, izolálása ily módon nem más, mint absztrakció eredménye. Ez az elgondolás már József Attila ihletfelfogása felé mutat, s az is kiolvasható belőle, hogy „a nagy világösszefüggés” manifesztációja tulajdonképpen az énen keresztül történik meg – még ha nem is feltétlenül tudatosan. Ezek a Freud tanaival rokonságot mutató tételek ugyancsak József Attila analitikus hajlamára utalnak.⁷³ Noha Erdősnél a terminus gyakorlati és tudományos felfogása különbözik egymástól, azt ő is kiemeli, hogy az én a mindennapi életben ösztönyszerűen és elemi erővel lép fel, s „szolgálatában áll az örömeiket kereső és fájdalmakat kerülő akaratnak”. (Ez tulajdonképpen a freudi örömelv Erdős-féle megfogalmazása.) Mint írja: „a gyakorlati életben erre az énrre vonatkoztatjuk minden élményünket, nagyjából elhatároljuk a »nem én«-től (pontos elhatárolás lehetetlen), s úgy érezzük, a világ megfejthető az én és a tárgyak kölcsönhatásából. A naiv realizmus (és egyfelől a filozófia) e felfogása egész életünkben érvényesül, az ént mint végső princípiumot tekintjük, melyre vonatkoztatjuk a világ minden jelenségét. Egészen kivételes esetekben azonban, mikor nem praktikus kérdések megoldásáról van szó, mikor a megismerés nem mint eszköz, hanem mint öncél szerepel, eltekinthetünk az egységtől, s elfogulatlanul vizsgálhatjuk a viszonyokat. S ekkor látjuk, hogy az én tulajdonképpen nem egy elemezhetetlen egység, hanem ellenkezőleg, egy rendkívül bonyolódott képződmény, egy ideális egység, mely a felfogás és cselekvés ökonómiája értelmében keletkezett, épp úgy, mint a tárgyfogalom.”⁷⁴

Egyáltalán nem mellékes ezért, hogy József Attila nyelv- és művészetfilozófiájában a nyelvésztétika szerepét, a „születő szó” teóriáját a hazai kritikai recepció milyen szemszögből vizsgálja. Ezek között első helyen találjuk azt a módszert, ami a szó mágikus-mitikus funkcióját ősi, rituális szertartásokra vezeti vissza (pl. Tverdota György, Horváth Iván, Valachi Anna). Ehhez kapcsolódik az a felfogás is, amely a névvarázselméltre

71 József Attila: *Tanulmányok és cikkek I.* (Sajtó alá rendezte: Horváth Iván és Tverdota György) Osiris, Bp., 1995, 261.

72 Lengyel András: i. m. 111.

73 A későbbi években ugyanis a költő én-poétikája, vagyis az én (a Self) meghatározásának szubjektumelméleti problematikája, illetve az alanyi létre vonatkozó egzisztenciális kérdésfelvetések sora fokozatosan egyre meghatározóbbá válik költészetében.

74 Erdős Lajos: *Ernst Mach filozófiája.* = Huszadik Század, 1913./1. sz. 421.

támaszkodva (ld. Ady-vízió) a középkori misztika örökségének felfedezésében látja eredetét, míg a harmadik a modern, saussure-i alapokon álló leíró nyelvészet statikus kategóriái és szinkron jelentésemellete felől kísérli meg értelmezni a fogalmat.⁷⁵ Eltöprenghetünk azon is, hogy „az »elfogadhatatlan emberség« szimptomái, a halál szexualizálása, kriminalizálása, a párkapcsolat kannibalizálása, a kapcsolati kölcsönösség elsöprése, a másik emberi lény instrumentalizálása [...] a lényegsummázást szimuláló nagy versekben vajon nem teremtenek-e olyan diszkrepanciát, amelynek »esztétikai« kihatásai is vannak, lehetnek?»⁷⁶ Az a metafizikai erotika ugyanis, ami például szerelmi költészetében az én ontológiai helyének keresése révén a szubjektum önteremtő folyamatában realizálódik, e művek univerzumán belül olyan koherens és konzekvens magatartásformák implicit lenyomataiként is értelmezhetők, melyek a mitikus-archaikus, atavisztikus nyelv- és jelképhasználat szubverzív tradíciójának retorikai alkalmazása révén jönnek létre.⁷⁷ Heidegger szerint azonban „a nyelv nem azért költészet, mert őspoézis lenne, hanem a poézis a nyelvben történik meg, mert a nyelv megóvja a költészet eredendő lényegét”.⁷⁸ Így „a szöveg esztétikai hatása egyenes arányban van avval, mekkora szerep jut a nyelv mögötti nyelv(ek)nek”.⁷⁹ Ebből az következik, hogy „a modernség hatástörténete [...] olyan »szubjektivitásnak« a valósága, aki döntően azért veszítette el a szubjektumra visszavonatkoztató beszéd biztonságát, mert egyre kevésbé kerülhette meg annak következményeit, hogy jelenségeinek nyelvi természetű a feltételezettsége”.⁸⁰ Már Wittgenstein is úgy vélte, hogy a nyelv határai egyben a nyelvhasználó világának határait is jelenti, s mivel a világ az, aminek az esete fönnáll, így az sokkal inkább a tények, mintsem a dolgok összessége. Érvelése szerint viszont a megismerő szubjektumról és a logikáról sem lehet érdemben szólni, mivel a tények megismerésekor nem a világ részét képezik, ennél fogva a kijelentések tulajdonképpen tautológiák, önmagukról érdemben nem mondanak semmit. A *Logikai-filozófiai értekezés* hetedik tételében azt is kifejtette, hogy az etikai, esztétikai, a transzcendens és teológiai, de a matematikai kijelentések sem értelmezhetők, hiszen nem a valóság tényeit képezik le. Amiről pedig nem lehet érdemben beszélni, arról hallgatni kell.⁸¹ József Attila [*Az ember...*] című szövegtörredékének első tételében szintén megállapítja, hogy „noha vannak a nyelvalkotó szellemiségnek törvényei, azokat önmaga alkotja, az ész által immár kikutathatóan és azok történetiek, vagyis a folyamatosságban ujjabbakat állít helyettük és nem is nyugszanak abban a mozdulatlan örökkévalóságban, amelyben az ész törvényei”.⁸² Heideggernek azonban

75 Ld. Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor: *A szó, amely a műalkotásban saját keletkezésének szerepét játsza.* (József Attila költészetének egy jellemző vonásáról.) = *Literatura*, 1979/1. sz. 87–97.

76 Nyilasy Balázs: *József Attila „kesei versei” körül.* = *Kortárs Online*, 2015/2. sz. = [http:// www.kortaronline.hu / archivum / 2015 / 02 / arch-jozsef-attila-kesei-versei-korul.html](http://www.kortaronline.hu/archivum/2015/02/arch-jozsef-attila-kesei-versei-korul.html)

77 Muhel Gábor: *Transz(re)gresszív motívumok József Attila szerelmi lírájában.* = *Comitatus*, 2013/5. ([http:// comitatusfolyoirat.blogspot.com / 2013 / 05 / muhel-gabor-transzregressziv-motivumok.html](http://comitatusfolyoirat.blogspot.com/2013/05/muhel-gabor-transzregressziv-motivumok.html)). Rövidített változata ugyanebben a hónapban megjelent a *Tiszatáj Online* oldalán (= [http://tiszatajonline.hu / ?p=33723](http://tiszatajonline.hu/?p=33723)).

78 Martin Heidegger: *A műalkotás eredete.* Európa, Bp., 1988, 113.

79 Szegedy-Maszák Mihály: *Világkép és stílus.* Bp., 1980, 426.

80 Kulcsár Szabó Ernő: *A nyelv mint alkotótárs.* In: Szigeti Lajos Sándor (szerk.): *„Modernnek kell lenni mindenestül”* (?) Irodalom, értelmezés, történetiség. Modern Magyar Irodalmi Tanszék. JATE Press, Szeged, 1996, 8.

81 Ludwig Wittgenstein: *Logikai-filozófiai értekezés.* Atlantisz. Bp. 2004. Noam Chomsky nála is tovább ment: véleménye szerint az agynak rendelkeznie kell egy specifikus metagrammatikai információhalmazzal, ami lehetővé teszi, hogy a nyelv bármilyen formát felvegyen.

82 József Attila összes cikke és tanulmánya. Gépeskönyv, 2001 = [http:// magyar-irodalom.elte.hu / ja](http://magyar-irodalom.elte.hu/ja)

sikerült a nyelv metafizikai értelmezését elérnie azzal, hogy a beszélő nyelvi tevékenységét a nyelv vitathatatlan uralma ellenére nem korlátozta pusztá reprodukcióra. („A nyelv beszél. Az ember annyiban beszél, amennyiben megfelel a nyelvnek.”⁸³) Joggal vélheti ezért úgy Kulcsár Szabó Ernő, hogy „a nyelv ebben az interszubjektív viszonylatban értett uralmának gondolata minden bizonnyal korszakos jelentőségű”.⁸⁴ Ám – amint Tverdota György is írja – „a pszichoanalízis, az egzisztencializmus, a közép-európaiság tudata, a népfronteszmé, a táguló világegyetem tana elégséges módon korszerűsítheti a művet anélkül, hogy a költőnek az óda vagy az elégia műfajáról, a tiszta rímről a (tág határok között vett) érthetőségről le kellene mondania.”⁸⁵ Noha e tekintetben még számos vizsgálat szükséges, annyit azért kijelenthetünk, hogy egy adott szövegtest „határolt végtelenségén” belül épp „a vágy hordozza magában a nyelvben megképződő extázis tényét, mígnem a test a potencialitás tágas térségeit nyitja meg a költői nyelvtan kommunikatív mechanizmusai előtt. A nyelv ebben a brutalizált, hiperszexuális Arkádiában szuperharmonikus, bár zsarnoki erő: harmóniája állandóan kielégülő és kielégíthető erotomániájában nyilatkozik meg, zsarnoki természete pedig ennek kötelező deformációiban.”⁸⁶ A transz(re)gresszió poétikai aktusának ez a dekonstruktív megnyilatkozása ily módon azt is jól példázza, hogy a hagyományvesztés, a teljesség utáni vágy és a destruktivitás révén miképpen válhat ténylegesen is motiváló tényezővé az alkotófolyamatban a hiány teremtő ereje révén.

83 Martin Heidegger: *Unterwegs zur Sprache*. Stuttgart Neske, 1993 (10. kiadás) 161.

84 Kulcsár Szabó Ernő: i. m. 16.

85 Tverdota György: *Hagyomány és lelemény*. (A magyar irodalmi modernség első hulláma.) Pesti Kalligram. Bp. 2018. 16.

86 Csehy Zoltán: *Bordély és boncterem*. Bevezetés a transzgresszív lírába. = Kalligram, 2003/5. sz. (= <http://www.kalligram.eu> / Kalligram / Archivum / 2003 / XII.-evf.-2003.-majus / Bordely-es-boncterem-bevezetes-a-transzgressziv-liraba)